

Likheterna mellan de båda rikena är flera, liksom skillnaderna. Redan i inledningen (s. 7) påpekas till exempel att de nordiska länderna utmärkte sig genom att reformationen här var ett furstligt projekt som i hög grad utspelades på landsbygden, i motsats till de kontinentala reformationsprocesserna som ofta var folkliga och urbana. En annan likhet är att reformationen i båda rikena föregicks av maktskiften genom uppror. Just dessa uppror är dock också förknippade med stora skillnader. I Sverige sammanfaller reformationen – mer eller mindre – med självständighet och markerar inledningen till en storhetsperiod. I Danmark ledde upproret däremot bara till inrikespolitiska förändringar och perioden markerar snarare slutet på en storhetsperiod. Jämförelser mellan vad reformationen innebar och hur protestantismen kommit att betraktas i förhållande till riket både i samtiden och av eftervärlden borde med andra ord vara intressanta. Därför skulle en systematisk komparation av hur de båda protestantiska nordiska rikena utvecklades under och efter reformationen ha varit förtjänstfull. Som det nu är står varje bidrag – med undantag som sagt av de historiografiska – för sig och det är svårt att se värdet med att ha samlat dem inom samma pärmar. En sådan ambition skulle dock kräva avsevärt högre resurser än vad som stått denna antologiska deltagare till buds och är alltså inte rimlig att kräva. Däremot visar *Reformation i två riken* att det finns kompetens nog att genomföra ett sådant större projekt. Boken ger därför mersmak och inspirerar idén om ett stort rikskomparativt forskningsprojekt med deltagare från Danmark och Sverige, men gärna också från andra nordiska länder och från Baltikum.

Uppsala universitet

HENRIK ÅGREN

Per von Wachenfeldt & Christer Ahlberger (red.), *Herrnhutismen i Västsverige* (Skellefteå: Artos 2019). 173 s.

Antologin *Herrnhutismen i Västsverige* behandlar olika aspekter av Evangeliska brödrakyrkans betydelse för Västsveriges utveckling från och med dess etablering i området under 1700-talets mitt. I det inledande bidraget av ekonomihistorikern Birgit Karlsson, som är antologins längsta och i flera avseenden mest intressanta, ges en ingående beskrivning av brödraförsamlingen i Göteborg med utgångspunkt i den fastighet i staden den disponerar genom 1700-talsherrnhutaren Sven Linhults donation. Hon visar att den ännu existerande herrnhutiska församlingen i Göteborg (när denna recension skrivs annonserar församlingen efter ny föreståndare) trots sin blygsamma nume-

rär har haft stor betydelse för staden genom framför allt skol- och kyrklig ungdomsverksamhet som finansierats genom stiftelsen. Karlsson menar att det är stiftelsen som hållit församlingen vid liv: den har gått från en situation "vid 1700-talets slut då församlingen behövde en stiftelse (donation) till en situation 2017 då stiftelsen behöver en församling" (s. 61). Att det finns en aktiv herrnhutisk gemenskap i Göteborg är nämligen en förutsättning för att stiftelsen ska kunna fortsätta sin verksamhet, och har på så sätt motiverat att den tidvis nästan obefintliga församlingen funnits kvar. Det har också inneburit konflikter dels mellan lokalförsamlingen och kyrkoledningen om vem stiftelsens inkomster ska tillfalla, dels mellan olika falanger inom Göteborgsgruppen där vissa strävat efter en mer distinkt herrnhutisk självidentifiering och kontakter med andra brödräfsamlingar och andra som snarare definierat sig som en fromhetsriktning inom Svenska kyrkan. Karlsson skriver till exempel att under "1950-talet protesterade "frikyrkofalangen" inom brödräfsamlingen mot att det herrnhutiska arvet inte respekterades och att församlingen istället integrerats i Svenska kyrkan" (s. 61). Tidvis har olika grupper med anspråk på att vara de rätta stiftelseförvaltarna funnits samtidigt.

Hanna Bendz bidrag skiljer sig från bokens övriga genom att anlägga ett mer religionspsykologiskt perspektiv på den västsvenska herrnhutismen. Bendz undersöker brödräfsamlingens förståelse av barndomen i förhållande till döden, och menar att det herrnhutiska evighetsshoppet i kombination med den höga barnadödligheten ledde till att församlingens barn socialiserades in i en med moderna mått osund idealisering av döden som ett idealtillstånd: att "gå hem till frälsaren" var något eftersträvanvärt. Det språk, skriver hon, "som användes för att prata om döden är ett längtansspråk" (s. 79). Hon menar att detta blev problematiskt när de medicinska möjligheterna och därmed överlevnadsutsikterna förbättrades – barn som lärt sig att önska sig himmelsk hemgång kunde vädja till sina föräldrar att slippa behandling vid sjukdom. "Upplevelserna av att läkarvetenskapens landvinningar gav nya och reella möjligheter att rädda liv bör rimligen ha varit en faktor tillräckligt motiverande för att på sikt underminera den religiösa ideologin", skriver hon: man "kan då ha hittat strategier för att distansera sig till församlingsspråket, kanske genom att driva med schablonerna eller så utvecklade man bara en införståddhet, att det här betyder inget längre, nu är andra saker viktigare" (s. 83–84). Det visas dock inte empiriskt på ett övertygande sätt hur en sådan förändring ägde rum.

Per von Wachenfeldt behandlar herrnhutismens nätverksaspekt genom en beskrivning av kyrkans ambulerande funktionärer, de så kallade "diasporaarbetarna". Herrnhutarna organiserade sig i lokala självständiga sammanslutningar inom den befintliga kyrkostrukturen och höll kontakt med

varandra och med Herrnhut genom de personer med pastoralt uppdrag som reste mellan gemenskaperna. Han menar att det går att urskilja tre faser i den tidiga västsvenska herrnhutismens historia: 1) infiltrationsfasen, då kännedom om Zinzendorf och hans rörelse gör sig bekant, huvudsakligen genom pietistiskt orienterade präster; 2) en missionsfas då herrnhutiska gemenskaper upprättas genom tillfälliga besök av diasporaarbetare och 3) en konsolideringsfas då dessa gemenskaper upprätthålls och betjänas av mer permanenta sådana.

Thomas Magnusson undersöker formeringen av en ny borgarklass i Göteborg och ett eventuellt samband med herrnhutismen. Han gör en inventering av stadens handelsfamiljer 1780 och jämför för att upptäcka en kontinuitet med 1830. 1780 fanns två typer av borgare, det han kallar "köpman-naaristokrati" och "lantborgare". Det visar sig att de familjer som överlevde in i den tidiga fabriksindustrialismen hade en bakgrund som lantborgare (det vill säga handelsmän med intressen i själva produktionen av handelsvarorna), och att de hade kopplingar till Evangeliska brödräfsamlingen. Detta leder till frågan om sambandet mellan lantborgarnas ekonomiska etik och den herrnhutiska tron. Författaren anknyter här till Max Webers teori om den distinkt kalvinistiska företagaretiken med grund i reformert uppfattning om predestinationen. För den luthersk-pietistiska herrnhutismen skulle möjligen en referens till den amerikanske ekonomen Robert H. Nelsons *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic* (2017) ha större förklaringsvärde, i synnerhet när det gäller den herrnhutiska borgerlighetens sociala engagemang. Författaren menar nämligen att "[f]ilantropin och donationsandan i Göteborg bar till stor[a] delar herrnhutarnas särprägel", även om den främste donatorn, Niklas Sahlgren, saknade kopplingar till rörelsen (s. 152). Omsorgen de herrnhutiska borgarna visade stadens växande fattiga arbetarklass förstås mot bakgrund av Weber som "pseudopatriarkalisk", och även som ett krasst underhållande av en "arbetskraftsreserv". Den reformerta kapitalistiska relationen till de fattiga var enligt Weber att "bidrag skulle utgöra hjälp till självhjälp och inte ses som allmosor", vilket Magnusson menar återspeglas i herrnhutarnas filantropi (s. 149). Nelson möjliggör dock en annan tolkning. Han menar att den lutherska arbetsetiken precis som den reformerta krävde hårt arbete av alla arbetsföra, som det var i det bondesamhälle de herrnhutiska borgarna enligt Magnusson var rotade i, men att den samtidigt garanterade vissa rättigheter för dem som av olika anledningar inte kunde försörja sig. Om man inte kunde arbeta eller om arbete inte fanns, skriver Nelson, dikterade den pietistiska förståelsen av Luthers etik att de fattiga "should still be supported" (Nelson, s. 176). De välbärgade hade här ett ansvar, och den göteborgska "donationsandan" kan därmed ses i ljuset av den lutherska snarare än den

kalvinistiska kallelseläran. Den påvisade herrnhutiska kontinuiteten mellan 1780 och 1830 begränsar sig till två familjer.

I det avslutande bidraget utvecklas synen på sambandet mellan herrnhutism och företagsamhet ytterligare genom en studie av den västgötska knalleverksamheten. Christer Ahlberger och Martin Åberg menar här att de knallar som utgick från de starkt herrnhutiskt präglade socknarna öster om Borås drog sina försäljningsframgångar ur sin förståelse av nådens ordning. Brödrakyrkan fungerade som en skola där förmågan att skapa känslor förmedlades: "knallarnas praktik var kopplad till att framkalla en emotionellt laddad upplevelse" (s. 170). Författarna menar att det är denna "'kognitiva' metod som utgör länken mellan Herrnhutismens starka ställning och västgötahandelns stora kommersiella framgångar under 1700-talets senare del" (s. 172). De menar också att det herrnhutiska inslaget i dessa socknar var resultatet av en medveten strategi från den tyska samfundsledningen: "Brödrakyrkans internationella nätverk gavs olika funktioner. Denna funktionsuppdelning innebar att vissa områden fick till uppgift att missionera och andra att uppbåda ekonomiska överskott. Brödrakyrkan utvecklades, som en följd av omorganisationen på 1760-talet, till en internationell och väloljad affärskoncern", i vilken knallesocknarna var en del (s. 167). Författarna bedömer att det under storhetstiden fanns omkring tusen herrnhutare i området, och att knallarnas verksamhet därmed innebar stora inkomster för ledningen i Herrnhut.

Antologin som helhet fungerar både som en introduktion till det intressanta fenomenet herrnhutism och som fördjupning av vissa av dess viktigare aspekter. I synnerhet är de ekonomisk-historiska inslagen viktiga och kan sägas utgöra bokens huvudtema.

OSCAR SÖDERHOLM

Uno Westerlund, *Piteåns historia: Om stadens styrelse, handel, industri och kultur under 400 år* (Piteå: Piteå kommun 2019). 605 s.

År 2021 är det 400 år sedan Piteå stad grundades. Nuvarande Piteå kommun har uppmärksammat detta med en större stadsmonografi som har författats av historikern Uno Westerlund. I boken beskriver Westerlund inledningsvis de förhållandevis turbulenta 100 åren av stadens historia mellan 1621 och 1721. Piteå fick stadsprivilegier 1621 av Gustav II Adolf som en del av en större ambition hos centralmakten att ta kontrollen över handeln i regionen. Redan 1666 brann dock Piteå ner. Detta ledde till att staden återuppb yggs